

Európa „di-víziója”:

az Európai Unió bővítése*

Anna Sher

Bevezetés

„Eltökélt szándékunk megragadni ezt a csodálatos alkalmat, hogy Európát egyesítsük. Nem a fegyverek vagy az ideológia erejével, hanem közös megegyezéssel, közös értékek és célok alapján.”

„Az embereknek tudniuk kell, ez a bővítés miért inkább üdvözlésre méltó, mint félni való. Eljött hát az idő, hogy ezt megmagyarázzuk nekik, és meggyőzzük őket.”

(Részletek Romano Prodi „Catching the Tide of History: *Enlargement* and the Future of the Union” [Ragadjuk meg a történelmi lehetőséget! A bővítés és az Unió jövője] című beszédéből, amely a Paul-Henry Spaak Alapítvány ülésén hangzott el Brüsszelben, 2000. október 11-én).

A hidegháború vége, ill. a kelet-Európa volt államszocialista országaiban végbe ment gazdasági és politikai változások soha vissza nem térő alkalmat kínáltak arra, hogy „mentális Európa-térképünket újragondoljuk” (Wolff 1994: 372), éspedig oly módon, amely komolyan megkérdőjelezheti és talán el is törölheti a megosztott Európa több évszázados kulturális konstrukcióját. Gyakran mondják, hogy Európa-felfogásunkban ez a gyökeres változás a berlini fal leomlásával egyidejűleg következett be. Mások (ideológiai hatalmukat palástolva) arról akarnak *meggyőzni* bennünket, hogy ez majd csak akkor történik meg, ha közép- és kelet-Európa országai¹ felvételt nyertek az Európai Unióba. Világos, hogy kelet- és közép-Európa egyetlen, nemzetek feletti entitássá való egyesítése a bővítés sikeres legitimálásától függ, ill. attól, hogy az Európai Unió jelenlegi határain belüli és kívüli külön-

* A jelen tanulmány egy korábbi változata szerepelt már az Association for the Study of Nationalities (ASN) 6. éves konferenciáján, a Columbia Egyetemen (N.Y.) 2001. április 6-án, a Kovács Melinda (Rutgers University, USA) által és „Nationhood and the European Union” (Nemzeti lét és az Európai Unió) címmel szervezett panel keretében.

¹ Az áttekintés és az elemzés arra a tíz országra vonatkozik, amelyek kitöltötték az EU által kibocsátott kérdőíveket. Ezek: Bulgária, a Cseh Köztársaság, Észtország, Magyarország, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Románia, Szlovákia és Szlovénia. Tanulmányomban végig a „keleti jelentkezők” vagy a „jelentkezők” néven említem őket.

féle populációk között meg tudjuk-e teremteni a tervezet megvalósításához szükséges egyetértést. E legitimáció a diskurzus szimbolikus eszközeinek hatékony alkalmazása által oldható meg, és szükségszerűen a megosztott Európa történelmi konstrukciója által alkotott háttérrel állítandó szembe. Az EU bővítésének óriási feladatában a politikai diskurzus központi fontossága a következő kérdést állítja előtérbe: vajon a majdani bővítés során az EU erős politikai szereplői *megőrzik, átalakítják* vagy *eltörlik* a „kelet-Európa”, illetve „nyugat-Európa” fogalmat és/vagy a mögöttük meghúzódó, a kettőt megkülönböztető alacsonyabb-, illetve felsőbbrendűséget? Hogyan alkotják meg, illetve alkalmazzák a domináns politikai szereplők „Európa” fogalmát akkor, amikor a hangsúly egy, az EU politikai tervezetéhez szükséges közös európai identitás stratégiai fontosságán van? És ami talán a legfontosabb: hogyan járul hozzá az EU bővítésének – mint a mostanában felvételre jelentkező államokkal szembeni „civilizációs küldetésnek” – a gondolata Európa újbóli megosztásához, amely a csatlakozni vágyó közép- és kelet-európai társadalmak inferiorizációja/megkülönböztetése által megy végbe?

Ezeket a kérdéseket azoknak a beszédeknek az elemzésén keresztül közelítem meg, amelyeket az EU legfőbb vezetői² mondtak el 2000-ben Európa jövőjét illetően. Először is szeretném röviden jellemezni a bővítésre vonatkozó EU-diskurzus alakulását, nevezetesen azt, ahogyan az EU és a jelentkező országok közötti erőviszonyok az intézményesített felvételi procedúrában és az EU által a jelentkezőkről készített országvéleményekben, valamint orszájelentésekben (Opinions and Progress Reports) kifejezésre jutottak. Sokat meríték Böröcz József (lásd e szám *Bevezetőjét*) megjelent tanulmányából, valamint a gyarmati és birodalmi diskurzussal kapcsolatban eddig megszületett tudományos munkákból. Meghatározom azokat a feltételeket, amelyek mellett az EU a jelentkezők fölötti birodalmi dominancia és kontroll elemeit képes diszkurzív eszközökkel működésbe hozni és fenntartani.

Mivel a domináns politikai diskurzus a meglévő erőviszonyok megerősítésére hajlamos, az elemzés előterébe a szimbolikus hatalom és uralom kérdése kerül. Ahogyan Pierre Bourdieu kifejtette, az erős politikai szereplők a politikai diskurzus eszközeit arra használják, hogy megfogalmazzák és legitimálják a szociális világ egy bizonyos vízióját, hogy azután aszerint is cselekedjenek (Bourdieu 1999). Ezért Larry Wolff (1994) munkáját, továbbá Bourdieu-nek a szimbolikus hatalomról és a politikai színtérről alkotott elméletét hívom segítségül, ill. a szintén Bourdieu által teremtett „di-vízió”, vagyis a *megosztó vízió*³ fogalmát (*vision = látomás, vízió; division = felosztás, megosztás* – a ford.), hogy le tudjam írni a „Kelet

2 A négy politikus, akiknek a beszédeit elemzem: Romano Prodi (az EU Bizottság elnöke), Günter Verheugen (a bővítés európai biztosa), Jacques Chirac (a Francia Köztársaság elnöke) és Joschka Fischer (német külügyminiszter). A beszédek jegyzékét lásd a Hivatkozott irodalomban. Bár Fischer hivatalosan sohasem képviselte az EU választói testületének egészét, mégis az az általános vélemény, hogy az ő beszéde indította el az Európa jövőjéről folyó jelenlegi vitát.

3 E fogalom a Bourdieu-féle használatban általánosan egy olyan víziót jelent, amely megoszt (lásd Bourdieu 1999). Az én érvelésem szerint ez a fogalom a 'di'-szótagtól egy másik értelmet is nyer: Európa 'két' részét jelenti. Fontos különbség, hogy Bourdieu a *di-vízió* fogalmát egy nemzetállamon belüli osztályszerkezetre alkalmazza.

-Európa”, ill. „Nyugat-Európa” között hosszú ideje fennálló, egymást kölcsönösen kiegészítő kapcsolatot. Európa keleti és nyugati részre osztásának, *di-víziójának* eredetéből és tartosságából kiindulva ezt olyan osztályozási rendszerként foghatjuk fel, amely az Európának nevezett szociális világ szerepének egy közös értelmezését teremti meg. Következésképpen az EU domináns politikai szereplőinek szükség-szerűen egy megosztott Európa történeti konstrukciójára kell építeniük, amikor a jelen politikai diskurzus keretein belül megkísérlik megalkotni Európa *új* vízióját (vízióit).

Tanulmányom utolsó részében az EU vezető politikusai által a nyugati hallgatóság előtt 2000-ben elmondott több beszéd néhány diszkurzív vonásáról adok elemzést. Bourdieu elméleti keretein belül maradvá meghatározok és kifejtek három olyan diszkurzív stratégiát, amelyeket e politikusok Európáról alkotott víziójuk megfogalmazására használnak, hogy a bővítést mint az EU civilizációs küldetését legitimálják és előmozdítsák. Elemzésemből az derül ki, hogy a bővítésről folyó politikai diskurzus domináns szereplői még csak hozzá sem fogtak Európa szimbolikus megosztásának felszámolásához, sőt azt éppen hogy saját politikai céljaik támogatására használják fel, ami e megosztás nagymérvű objektivációjához vezet.

Arra a diszkurzív szintre összpontosítva, amelyen Európa (a két Európa) ezen konceptualizációi kialakultak és az idők folyamán fennmaradtak, sem arra nem töreksem, hogy a társadalmi életet a diskurzus szintjére redukáljam, sem azt nem állítom, hogy ezen (vagy más) szimbolikus elmeszüleményeknek nem volt semmi hatásuk a társadalmi valóságra. Inkább a kritikai diskurzus azon elemzőit követem, akik a domináns diskurzus, ill. az annak megteremtésében részt vevő tényezők által gyakorolt hegemonikus hatalom társadalmilag lényeges vonásait hangsúlyozzák (Chouliarakit és Fairclough 1999). Ezenfelül a társadalmi szubjektumok (vagy azok identitása) és a szubjektumok kategóriái közötti társadalmi kapcsolatok a diskurzuson belül alakulnak ki. Ebből a megfontolásból hangsúlyozom a domináns politikai diskurzus elemzésének fontosságát, hogy megérthessük az EU-nak a jelentkezőkhöz való viszonyát, valamint a nemzetek fölötti állam létrehozásának a bővítés kilátásai által mozgásba hozott folyamatait.

Jelen munkámban azonban csupán a domináns politikai diskurzus egyes kiemelkedő szereplőinek álláspontját elemzem. Nem foglalkozom a „nyugati” nézőpontok heterogenitásának témájával, és olyan kérdéseket sem tárgyalok, mint pl. a domináns politikai diskurzussal szembeni ellenállás stratégiái, annak fogadtatása, vagy akár az ellene irányuló lépések. A politikai diskurzus Bourdieu-féle megközelítése lehetővé teszi, hogy a diszkurzív stratégiák szimbolikus hatalmát a jelenlegi EU-n belüli és kívüli hallgatóságra egyaránt kiható tényezőként tárgyaljam. Az EU kiemelkedő politikusainak kijelentéseire összpontosítva nem hagyom figyelmen kívül annak lehetőségét, hogy léteznek összetett, sőt akár antagonisztikus diskurzusok is, és hogy ezek a szereplőknek a társadalmi struktúrában, ill. konkrétan az európai politikai közegben betöltött szerepétől függenek. Azt azonban kihangsúlyozom, hogy azok a politikusok, akiknek a beszédeit elemzem, a domináns politikai diskurzus megteremtésére alkalmas pozícióban vannak, amikor azokat a meglévő politikai, gazdasági és szociális intézkedéseket magyarázzák és igazolják, amelyek e diskurzust elsősorban lehetővé teszik.

Az imperialista diskurzus feltételei

A következő áttekintéssel azt szeretném kihangsúlyozni, hogy a jelenlegi bővítési folyamatot a keleti jelentkezők és az EU közötti erőegyensúly bizonyos hiánya jellemzi, ami most erősebben érzékelhető, mint a korábbi bővítések alkalmával. E szám Bevezetőjében Böröcz kifejti, hogy mivel az EU-nak az a szándéka, hogy jelenlegi határait kiterjessze, az EU-jelenséget nem belső nézőpontból kell elemezni, ahogyan ez szokásos, hanem az EU-nak a környező világgal való viszonyára összpontosítva. Konkrétabban:

Az Európai Unió globális stratégiái, külvilághoz fűződő viszonyrendszere – így a „keleti bővítés” – vizsgálatakor tehát már csak emiatt is célszerű szem előtt tartanunk két empirikus várakozást: (1) azt, hogy az EU létrehozatala esetleg egyfajta globális birodalomépítési stratégiába illeszkedhet, és (2) hogy az EU-governmentalitás szociokulturális mintáiban felbukkanhatnak az egyes kolonális és birodalmi történelmek a maguk mélyen berögzült egyenlőtlen, hierarchikus, kirekesztő és hatalmi mechanizmusaival, különösen ami e hatalom „mássággal” kapcsolatos jellemzőit illeti.

Ezek a felvetések irányítanak akkor, amikor az EU bővítésére vonatkozó politikai diskurzust tanulmányozom. Az EU-politikusok nyilatkozatait olyan szöveghelyekként vizsgálom, amelyekben a birodalmi uralmi mechanizmusok manifesztálódnak, és amelyek által ezek a múltban működtek.⁴

Böröcz a birodalmi rendszert az alábbi négy ellenőrző mechanizmus kombinációjaként definiálja:

1. **egyenlőtlen csere:** a gazdasági javak tartós centripetális áramlása,
2. **kolonialitás:** a birodalom populációinak kognitív felosztása; merev, kirekesztő és lealacsonyító kategóriarendszer létrehozatala,
3. **kormányzatiságexport** a modern államszervezetek fegyelmező, szabványosító és ellenőrző mechanizmusain keresztül, s végül
4. **geopolitika:** mindez egy hosszú távú globális stratégiába illeszkedik, melynek célja a központi állam hatalmának minél nagyobb kiterjesztése (Böröcz, e szám Bevezetője).

A politikai diskurzus elemzésekor az említett ellenőrző mechanizmusoknak főként a második aspektusát szeretném megvizsgálni, és kisebb mértékben azt, hogy hogyan jut kifejezésre a birodalmi kontroll harmadik és negyedik aspektusa az EU legfőbb tisztségviselőinek beszédeiben.

Az Európai Unió keleti bővítésének folyamatát az EU és a felvételre jelentkező közép- és kelet-európai államok közötti kapcsolatok mélyreható megváltozása jellemzi. Az EU azáltal, hogy *speciálisan* a tíz jelentkező számára egy formalizált felvételi procedúrát intézményesített, a *hatalommal bíró* értékelő szerepét foglalta el, míg az értékeltek számára a *hatalom nélküliek* szerepét jelölte ki (Böröcz 2000, 2001). Az értékelési procedura egészének, ill. azon belül az EU értékelői szerepének legitimálása irányában az egyik első szükséges lépés az volt, hogy a jelentkezők „önként” engedjenek betekintést az EU-nak gazdasági, politikai és jogi

⁴ Az útleírásokat, ill. más irodalmi és művészeti alkotásokat az imperialista diskurzus *egyéb műfajainak* nevezhetjük.

szféráik hatalmas ismeretanyagába. A felvételüket kérő keleti országok mindegyike már akkor a nyugat-európai országok egy lényegesen erősebb együttese, az EU felügyelete alá került, amikor hivatalosan még be sem lépett. Ily módon a közép- és kelet-európai társadalmak és az EU közötti kapcsolat egy sajátos, de aligha példa nélkül álló formát öltött. Az EU azáltal, hogy a jelentkezők tagságra való érdemességének megállapítására újtásképpen kérdőívek és megfigyelési eljárások alkalmazását vezette be, valójában annak a nagy gyarmatosító bürokráciának a régi hagyományát elevenítette fel, amely „különösen az 1860-as évektől kezdve azzal foglalatoskodott, hogy az embereket és sajátosságaikat népszámlálások, felmérések és etnográfiai kimutatások által osztályozza, tranzakciókat regisztráljon, területeket jelöljön ki, szokásokat és szabványosító gyakorlatokat vezessen be” (Cooper és Stoler 1997: 11).

Az országvélemények, az éves orszájelentések és egyéb hivatalos dokumentumok, ill. a nyilvánosságának szóló politikusi beszédek által az EU a politikai diskurzusban hatósági uralmi pozíciót biztosított magának, hogy aztán *saját* szakértőinek objektív, racionalizált és tudományos véleménye alapján döntse el, ki felel meg a „nyugati civilizáció” kritériumainak. A domináns politikai diskurzus az EU számára a jelentkező országok és alkotóelemeik⁵ *definálására* szolgáló fórummá vált, ez pedig az európai gyarmatosítók azon felmérési gyakorlatához hasonlít, amelynek „végösszege” Stoler és Cooper szerint „meghaladta az egyes információfelhasználások összegét” (Cooper és Stoler 1997: 11). Ahogy David Scott megfogalmazta, a kolonializmust mint olyat nem csupán az anyagi kizsákmányolás és a profit struktúrájaként kell értelmeznünk, hanem egyszersmind „a szervezett, megbízható ismeretek egy olyan struktúrájaként (képződményeként, archívumaként) is, amely diszkurzív módon jut hozzá a gyarmatosítottakkal kapcsolatos »igazságokhoz«” (Scott 1999: 12). Ahhoz hasonlóan, ahogyan egyes EU-tagok a múltban gyarmati alárendeltjeiken uralkodtak, a bővítésről folyó jelen diskurzusban az EU-politikusok is aktívan vesznek részt az EU felügyelete alá tartozók, a jelentkezők „megteremtésének” aktusában. Az inferiorizáció és a megkülönböztetés praktikái a felvilágosodás kora óta olyan fogalmakba vannak ágyazva, mint pl. a racionalizmus, az ökonomizmus és – mindenekelőtt – a tudományos objektivitás. Amint a beszédek elemzéséből kitűnik majd, korunk politikai diskurzusában ismét e fogalmak diszkurzív (vagyis az „igazság” összehatását keltő) erejét használják fel arra, hogy az intézménynek, ez esetben az EU-nak – mint a felvételhez szükséges „modernizációs” folyamat semleges szemlélőjének és pártatlan irányítójának – értékelő (domináns) pozíciót biztosítsanak. A felvilágosodás óta a racionalizmus és a tudományos objektivitás nem csupán nagyobb hatalmat és legitimitást nyert a társadalmi valóság egy mindent átfogó (és ezért látszólag koherens) definíciójának létrehozásában, de – ami még fontosabb – ezek továbbra is a civilizáció és a barbárság analitikai ellentétpárjára szűkítik le a gondolkodást.

Hogy tovább hangsúlyozzuk a birodalom és a gyarmatosítás fogalmának fontosságát az EU bővítési tervében, kiemelhetjük, hogy Romano Prodi, az Európai Bizottság elnöke beszédeiben többször is hangsúlyozta: az Európai Unió ma az eu-

5 Lásd Böröcz, Kovács és Kabachnik, ill. Kovács tanulmányát a jelen számban.

rópai civilizációt testesíti meg (e beszédek részletes elemzését lásd később). Az EU prominens politikusai egyetértenek abban, hogy a bővítés az EU-nak új, globális hatalmi státust fog hozni. Ezért ideje szerintük, hogy az EU elkezdje érvényesíteni globális vezető szerepét, vagyis hogy hozzájárasson a területi terjeszkedéshez, valamint a leendő területek lakóinak – az EU normáinak megfelelő – civilizálásához. Az EU keleti bővítése egyenesen arra ösztönözte Prodit, hogy kijelentse, Európa reneszánszának küszöbén áll⁶, ez pedig azt jelenti, hogy meg kell gondolnunk, mit hoz magával Európa – és ő ezen nyilvánvalóan nyugat-Európát érti – történelmi poggyászában (lásd pl. a Bevezetőben).

Az EU-nak a bővítést illető objektív és nyílt állásfoglalását kinyilvánító országvélemények és a beszédek publicitása ellenére (vagy talán éppen amiatt) az értékelési eljárás a hatalom kérdését helyezi előtérbe (legnyilvánvalóbban talán annak gazdasági és politikai formáját), mivel enélkül a megfigyelési eljárásokat és a felvétel időpontjának bizonytalanságát semmilyen észerv nem támasztja alá. Kétségtelenül nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt a tényt, hogy az Európai Bizottság tagjai, ill. azok a prominens EU-politikusok, akik az EU választói testületében képviselői szerepet töltöttek be, olyan EU-tekintéllyel vannak felruházva, ami súlyt ad nekik és legitimálja részvételüket a politikai diskurzusban. Az EU-politikusok e nagy tekintélye miatt a további diskurzus legitim alapul szolgálhat azokhoz a lépésekhez, amelyeket az EU ezután a jelentkezők irányában tesz.⁷

Végezetül: a Bizottság tekintélye és a kockán forgó tétek problematikussá teszik a Bizottság tagjai és hallgatóságuk közötti információcsere pusztá kommunikációkénti bemutatását, és előtérbe hozzák a szimbolikus hatalom kérdését. Ha dokumentumaik és beszédek szövegét egyenrangú, szuverén hatalmak/entitások közötti egyszerű információcsereként igyekeznénk kezelni (Böröcz 2000), akkor végül is megfosztanánk őket értelmüktől és funkciójuktól, s így minimalizálnánk a politikai szereplőknek a bővítési folyamatban játszott szerepét. Komolyan kell vennünk azoknak a magas rangú EU-politikusoknak az Európa jövőjére vonatkozó megfontolásait, akik nem győzik hangsúlyozni a „jövő Európájának megformálásában” betöltött központi szerepüket (lásd Verheugen és Prodi beszédeinek alábbi elemzéseit). Mellesleg az EU-féle politikai diskurzus tisztán kommunikációs kapcsolatkénti kezelése annak ahistorikus megközelítését igényelné, amit a múltban a nyugat-európai gyarmatosító rendszerek fenntartásában hatékonyan alkalmaztak.

Az EU – diskurzusában és gyakorlatában is megfogalmazódó – politikai tervezetének ez az ismertetése azokat az alábbi lehetőségeket kívánja demonstrálni, amelyek által az EU diszkurzív eszközökkel mozgásba hozhatja és biztosíthatja a jelentkező országok feletti **birodalmi** uralom és kontroll alábbi elemeit:

- (1) az államokfeletti szerkezetet, amely kelet-Európát nyugat-Európa közvetlen ellenőrzése alá rendeli;
- (2) az EU tekintélyét és hatalmát, amely minden szférában érvényesül, legyen az gazdasági, politikai vagy szimbolikus;

6 Lásd az „Europe’s Renaissance” (Európa reneszánsza) c. beszédét.

7 Lásd pl. Bourdieu (1999: 223) leírását arról, hogyan függ a diskurzus hatékonysága a beszélő hatalmától.

- (3) a jelentkezők egyetértését az értékelési eljárással; és
(4) a hierarchikusan felosztott Európa korábban is létezett kulturális konstrukcióját (mentális térképét).

Bár az EU jelenlegi expanziós tervezete előtt „kelet-Európa fogalmához sohasem tapadt a Kelet megkülönböztető »mássága«” (Wolff 1994: 358), megítélésem szerint az EU keleti bővítésének folyamata által létrehozott gyakorlati és diszkurzív tettek egyaránt arra utalnak, hogy az EU tisztségviselői olyan hatalmi pozícióban vannak, amelyből *Európa* hierarchikus vízióját fogalmazhatják meg.

A klasszifikációs rendszerek szimbolikus hatalma

Bourdieu érvelése szerint a politikai diskurzusban a beszélő által gyakorolt hatalom központi jelentőségű bármely politikai tervezet megértésében – különösen egy ilyen léptékű tervezetnél –, mivel a politikai szereplők a politikai diskurzust a szociális világ egy konkrét víziójának meghatározására használják fel, amely lehetővé teszi majd, hogy ezen előre megalkotott realitás alapján lépjenek fel, *de* legitim módon (Bourdieu 1999)⁸. A mi esetünkben a bővítésről folyó diskurzust létrehozó magas rangú EU-politikusok pozíciója jellegénél fogva magában hordozza egy olyan szimbolikus hatalom gyakorlását, amelyet Bourdieu úgy definiál, mint egyfajta világszemlélet beszéd általi ráerőltetését másokra. Más szóval: amikor a beszámolóval találkozunk, akkor – csakúgy, mint a hallgatósággal – velünk is megkísérlik, hogy a szociális világ struktúrájáról alkotott értelmezésünket átalakítsák vagy konzerválják. Az, ahogyan kelet-közép-Európa országainak bevonását találják, világosan mutatja, hogy alaposan szemügyre kell vennünk, milyen előre megadott Európa-vízió alapján lépnek fel az EU tisztségviselői. Ez pedig Európa nyugat-Európára és kelet-Európára való *di-víziója* (hogy Bourdieu kifejezésével éljünk, lásd a 3. lábjegyzetet), amely fogalmak a felvilágosodás korában születtek – mint „egymást kiegészítő felek” – és úgy maradtak fenn a későbbiekben is (Wolff 1994: 360). Ahogy Wolff írja, „a »civilizáció« fejlődőben lévő eszméje fontos szerepet játszott e fogalmak létrejöttének folyamatában, és ez jelentette azt a legfontosabb filozófiai hivatkozást, amelynek alapján kelet-Európát határozottan alárendelt helyzetbe lehet hozni” (uo.). Kelet- és nyugat-Európa egyetlen, nemzetek fölött álló politikai entitássá való egyesítésének ötlete látszólag lehetőséget nyújthat az e fogalmak mögött meghúzódó alárendeltségi/fölérendeltségi megkülönböztetés átalakítására. Azok a körülmények azonban, amelyek között az EU bővítése végbemegy – ahogyan fentebb már vázoltam –, e fogalmak egymást kiegészítő természetére igyekeznek építeni, nagyon hasonlóan azokhoz a körülményekhez, amelyek eredetileg létrehozták őket.

Wolff szerint „Kelet-Európa” fogalmának továbbéléséhez, ill. az alacsonyabbrendűség változatlanul hozzá tapadó mellékértelméhez nagyban hozzájárult, hogy

⁸ Ismereteim szerint Bourdieu maga sohasem alkalmazta a szimbolikus hatalom politikai területen való bevetéséről szóló elméletét az EU politikai diskurzusára. A politikai diskurzus elemzésének egyetlen olyan példáját sem találtam, amely explicit módon alkalmazná/vizsgálná a Bourdieu által megfogalmazott téziseket.

dacára azoknak a különböző filozófiai és földrajzi pozícióknak, amelyekből a jelenlegi bővítést megelőző politikai diskurzusban a *di-vízió* (re)konstruálódik, kelet-Európa – mint az elemzések és előírások tárgya – alárendelt helyzetben maradt. Mi több, a „Nyugat-Európa” és „Kelet-Európa” megkülönböztetés továbbélése, ill. a társadalmi rendszer szervezeti felfogásában és fenntartásában érzékelhető szimbolikus hatalma annak a ténynek köszönhető, hogy ezek a kitárlt, majd újra meg újra felfedezett reprezentációk a „tények és fikciók” halmazára épülnek (Wolff 1994: 356). Vagyis az e fogalmakat magukba sűrítő szimbolikus tulajdonságok mindig is az anyagi források objektív elosztásához igazodtak. A tények és fikciók e kombinációja alapvető fontosságú annak megértésében, hogy a kelet- és nyugat-európaiak egyaránt miért tartják a *di-víziót* „értelmes dolognak”, és miért internalizálják (Böröcz 2000). Az, hogy ezt az osztályozási sémát „sikeresen” hozzáigazították Európa különféle objektív felosztásaihoz (amelyek közül a legutóbbi a „vasfüggöny” volt), tovább hangsúlyozza azt a szimbolikus hatalmat, amely által e séma a társadalmi valóság egy internalizált és „értelemmel bíró” reprezentációjává válhatott. Böröcz okfejtése szerint a legfontosabb az, hogy „a II. világháború után közel ötven éven át »Kelet-Európát« és az államszocialista tömböt a hidegháború legfőbb ellenzőjeként tartották számon, és a nyugat-európai identitás igazi aszimmetrikus ellenfogalmaként képzelték el” (Böröcz 2000: 859).

Figyelembe véve, hogy az országvélemények, az országjelentések és a beszédek a nyugati hallgatóság számára íródtak (lásd főként Böröcz 2000), nagyon fontos, hogy a diskurzus hatalmát illetően Bourdieu érvelését kövessük. Ő azt állítja, hogy a politikai diskurzus hatalmát (természetesen nem egészen, de jelentős mértékben) az határozza meg, hogy az erős csoport mennyire tudja a diskurzusban méltatni önmagát, és megtalálni benne a módot saját érdekei kifejezésére (Bourdieu 1999: 188). Az effajta diszkurzív lépésekre példa az is, hogy az alábbiakban elemzett, elsősorban a nyugat-európai hallgatóságot megcélzó beszédek nyugat-Európát Európa – sőt a világ – felsőbbrendű részeként mutatják be, és a bővítési folyamatban vezető (civilizáló) szerepet tulajdonítanak neki. Ami a javasolt politikai intézkedéseknek a legkevésbé erős csoport általi elfogadását illeti, Bourdieu kifejti, hogy azok a szlogenek és mozgósító eszmék, amelyek az uralkodó, ill. az uralt csoportok által egyaránt könnyen elfogadhatók, a háttérben meghúzódó hatalmi viszonyokat oly mértékben képesek leplezni, hogy azok az utóbbi csoport számára is elfogadhatóknak tűnjenek. Mivel a politikai diskurzusnak megvan az a sajátossága, hogy túlságosan leegyszerűsíti és kategorizálja a társadalmi valóságot, Bourdieu nyomán kijelenthetjük, hogy Európa szimbolikus *di-víziója* mint osztályozási rendszer elég erős ahhoz, hogy továbbra is az EU politikai diskurzusán belül működjön, nem csupán a valóság szervező eszközeként, de az azt alkotó erőviszonyokat szervező és leplező eszközként is.⁹ Következésképpen a „Nyugat-Európa” és „Kelet-Európa” fogalom hatalma így könnyen felismerhető, és az én felépítésének hatékony szimbolikus eszközül szolgál, a mások feletti uralom pedig azt a gondola-

9 Európa szimbolikus *di-vízióját* én a valóság társadalmi szervezetéről alkotott felfogás részének, egy, a domináns politikai diskurzus megteremtőinek habitusához tartozó beállítottnak tekintem (lásd még Bourdieu 1990). Ezért nem vizsgálom, hogy vajon e politikusok diszkurzív gyakorlatukban tudatosan és racionálisan választanak-e.

tot váltja ki, hogy az EU keleti irányú bővítésének összefüggésében ez a szimbolikus *di-vízió* eszköz lehet ahhoz, hogy e kialakulóban lévő multinacionális politikai entitást egy belső hatalmi centrumból és egy perifériából álló birodalomként konstruáljuk meg. Az Európa két részre osztását, szimbolikus *di-vízióját* tükröző fogalmak által hordozott felsőbb- és alsóbbrendűség megkülönböztető vonásai kiemelik, milyen alapvetően hasonlít az utóbbi konstrukció a birodalmi diskurzusnak a nyugati hatalmak által a múltban használt szimbolikus eszközeihez.

A beszédek elemzése

Böröcz József (2000, 2001), Kovács Melinda és Peter Kabachnik (a jelen számban), valamint Kovács Melinda (ugyanitt) rámutattak, hogy az országvélemények és a fejlődést nyomon követő országjelentések minden egyes jelentkezőről egy szabványosított és leegyszerűsített képet alakítanak ki. Az ő kutatási eredményeikből vett információk alapján végeztem el az EU magas rangú tisztségviselői által 2000-ben nyilvánosan elmondott beszédek elemzését. E beszédek – nem úgy, mint a jelentkezőkről írt országvélemények és országjelentések – olyan diszkurzív színteret alkotnak, ahol az EU bemutatása a központi és explicit téma. Az Európa jövőjének szentelt beszédeket választottam ki, mert ezek óhatatlanul foglalkoznak a jelentkező országokkal, és ezáltal egy átfogóbb és nyíltan megfogalmazott Európa-víziót adnak. Amióta Joschka Fischer 2000. május 12-én Berlinben először beszélt az Európa jövőjéért érzett aggodalmáról, azóta mindez a magas szintű európai megbeszélések középpontjába került. A három másik politikus – Chirac, Prodi és Verheugen – által elmondott beszédek rávilágítanak, mennyire központi helyen áll e téma a bővítéssel kapcsolatos jelenlegi politikai vitákban.¹⁰

Nem becsülhetjük le azt a stratégiai fontosságot, amelyet az EU politikai terveze szempontjából a közös kulturális identitásnak tulajdonítanak, mivel azt mindegyik általam elemzett beszéd egyaránt hangsúlyozza. A kérdés azonban az, hogy a közös európai identitást milyen implicit ellenponttal szemben építjük fel, és hogy ez hogyan foglalja magában a nyugat-európaiság fogalmát. Ezért a fentebb

10 Az Európa jövőjéről folytatott nyilvános vita megnyitásáról 2001. március 6-án adtak ki hivatalos közleményt. <<http://europa.eu.int/futurum/>>

„A vita, amely a tervek szerint 2004-ig fog tartani, a vitafórumokon és az interneten keresztül szorosán bevonja majd a politikai, üzleti és tudományos köröket csakúgy, mint a civil társadalmat és a közvéleményt, hogy a lehető legtöbb véleményt összegyűjtse, amibe a jelentkező országokat is be fogják vonni. Hogy e nagyszabású párbeszéd kezdetét jelezzék, Persson úr, Verhofstadt úr, Fontaine asszony és Prodi úr közös közleményt adtak ki, amelyben vitát kezdeményeznek Európa jövőbeni fejlődéséről. Azt is közölték, hogy a <futurum>-nak oldalt nyitottak az interneten, amely egész Európában egy kapuként fog működni, ezzel a polgárok részvételét is lehetővé teszi majd a különféle vitafórumokon keresztül, amelyeket az Európa jövőjét illető kulcsfontosságú kérdésekben rendez.”

Az alábbi idézetet Göran Perssonnak, a Tanács soros elnökének és Svédország miniszterelnökének a közös közleményhez fűzött gondolataiból vettem: „Egy másik, Nizzában kiadott közlemény azonban kimondja, hogy megállapodás született, mely szerint néhány év múlva további reformra lesz szükség, és 2004-ben új konferenciát kell összehívni. Ugyanakkor világosan kimondták, hogy **ekkor** a reformnak olyan alapon kell megvalósulnia, amely **igazi** hangsúlyt helyez Európa polgárainak valódi akaratára” (kiemelés tőlem).

vázolt érvelés fényében engem különösen annak vizsgálata érdekel, hogy vajon a beszédekben megfogalmazott Európa-vízió strukturált vízió-e; ha igen, az vajon Európa évszázados keleti és nyugati részre való *di-víziójára* épül-e, és ha igen, akkor hogyan.

E kutatási kérdések megközelítésére nyolc beszédet választottam ki, szerzőik: Romano Prodi (az EU Bizottság elnöke), Günter Verheugen (a bővítés EU-biztosa), Jacques Chirac (a Francia Köztársaság elnöke) és Joschka Fischer (német külügyminiszter).¹¹ Három diszkurzív stratégiát különböztetek meg, amelyeket e politikusok alkalmaznak annak érdekében, hogy a bővítési tervet elmozdítsák és legitimálják, ill. hogy a jövőbeni (bővített) politikai entitásban egyidejűleg megőrizték az EU jelenlegi tagállamainak dominanciáját. E három stratégia:

1. annak az Európát kettéválasztó, ismerős vonalnak az ismételt meghúzása, amely antitetikus értelemben közvetlen megfelelője a hidegháború által keleti és nyugati részre osztott Európát átszelő vonalnak;

2. a szimbolikus *di-vízió*nak a relatív gazdasági és politikai fejlettség bizonyos *objektív* indikátoraival való indoklása, és ezáltal a jelentkező államok – egy gazdaságilag és politikailag instabil, a jelenlegi EU-hoz viszonyítva pedig végképp – alacsonyabb rendű csoportnak tekintése; valamint

3. a jelentkezők kulturálisan alacsonyabb rendűnek tekintése azáltal, hogy „Nyugat-Európa” fogalmát „Európa” fogalmával helyettesítik be, és ezzel kirekesztik a jelentkezőket az európaiságból.

Tekintettel az első két diszkurzív stratégia együttesének potenciális szimbolikus hatalmára (mivel ezek mindig együtt jelennek meg), azt állapítottam meg, hogy Európa újabb *di-víziója* most is abban a szellemben megy végbe, amely létrehozta és az idők során fenntartotta. Ez azt jelenti, hogy a megkülönböztetés a „tények és fikciók” szelektív csoportosítása által alakul ki: a relatív gazdasági és politikai fejlettség modern indikátorai és a hidegháború ideológiai elmeszüleményei alapján. Más szóval, Bourdieu elmélete szerint a mód, ahogyan a politikai diskurzus hatalmát érvényesíti, azon tények kombinációjától függ, amelyek az objektivitás erejét hordozzák, ill. azon tisztán ideológiai elmeszüleményektől, amelyek rendelkeznek a felismerés, valamint az internalizált szlogenek mozgósító erejével. Kétségtelen, hogy e két diszkurzív megoldás nélkül az EU nagyon nehezen tudna bármilyen érvet felhozni az alárendelt országok – esetünkben a jelentkezők – kulturális/civilizációs alacsonyabbrendűségét illetően.

Explicit hivatkozás a „divízióra”

A diszkurzív stratégiák, amelyekkel a politikai szereplők a jelen bizonyos kölcsönös függőségeit és homályosságát kezelik, gyakran hivatkoznak a jövőre vagy a múltra (Bourdieu 1999: 234–235). Ebben a részben az olyan explicit hivatkozások-

¹¹ A teljes bibliográfiát és a webkapcsolatokat lásd a „Hivatkozott irodalom”-ban. Azt is ki kell hangsúlyoznom, hogy Joschka Fischer német külügyminiszter beszédét másképp kell kezelnünk, mint a többiekét, mivel ő sohasem képviselte az EU választói testületének egészét. Jacques Chirac beszédét hivatalosan „az EU francia elnöksége alatt kibocsátott egyik legfontosabb dokumentum”-ként tartják számon. <<http://www.presidente-europe.fr/pfue/static/acces5.htm>> (2001. március).

ra összpontosítok, amelyek „a múlt visszamenőleges rekonstrukcióját alkalmazzák a jelen [...] és különösen a jövő igényeihez igazítva, a hozzá kapcsolódó kreatív előrelátással...” (uo.). Beszédeiben mind a négy politikus explicit módon elismeri Európa hidegháborús felosztását és/vagy azokat a lehetséges formákat, amelyeket ez a felosztás a jövőben eredményezhet. Európa múltbeli felosztásának időkereteit különféleképpen határozzák meg. Fischer pl. azt állítja, hogy ez „50 évig állt fenn”, és „Európában, ill. Németországban 1989–90-ben, a szovjet birodalom összeomlását követően ért véget”. Chirac hasonló időkeretben gondolkodik, mivel kijelenti, hogy a felosztás akkor szűnt meg, amikor „kontinensünk újraegyesült”. Hogy Európa múltbeli *di-víziójának* e Chiracra és Fischerre jellemző rövidlátó és monokauzális megközelítése milyen helytelen, az erőteljesen kitűnik pl. Larry Wolff (1995) és Adam Burgess (1997) munkáiból, de hivatkozhatunk Günter Verheugen egyik beszédében tett kijelentésére is:

Európa felosztása mindig is mesterséges volt. A 19. század liberális forradalmainak bukása, az Európa által a 20. században elszenvedett pusztító háborúk és a kommunista rendszerek két, egymástól elkülönült Európát hoztak létre, amelyeket most egyesítenünk kell (Verheugen 2000. ápr. 4–6.).¹²

Amint az idézetből is kitűnik, Verheugen szemlélete egészen más, mint Chiracé és Fischeré, mivel ő érzékeli e felosztás kontinuum és kiagyalt jellegét. Ő hosszabb történeti áttekintésben tárgyalja: a 19. századtól beszél róla, ezzel tehát elismeri, hogy már a szovjet birodalom előtt is létezett. Verheugen egyszersmind más szereplőket is megnevez, akik e felosztásért a szovjet befolyás mellett felelősek voltak, míg Fischer és Chirac ezt tekinti az Európa felosztásáért felelős egyetlen „történelmi erőnek”. Mi több, Verheugen szemében e felosztás a hidegháború végével, ellenfél hiányában sem szűnt meg; megszűnését a bővítés által „kell” elérni. Hogy Verheugen elképzelése szerint a bővítés milyen formában fogja megteremteni az egységet, arról majd később lesz szó.

Chirac szavaival élve, a felosztás feltárta a Nyugat „ragyogó sikerét”, és következőképpen a Kelet „totalitárius rendszerének” csődjét. Az ilyen jellemzés mint diszkurzív stratégia több okból is igen hatékony lehet Európa felosztásának tárgyiasságában:

- szembeállítja az EU-tagállamokat és a jelentkező országokat;
- a kontinens történelmére való egyetlen utalásként inkább a különbségeket, mint a közös vonásokat hangsúlyozza ki;
- a hidegháborús propaganda kifejezéseivel él, amelyben a nyugati hallgatóság könnyen ráismerhet arra a jellegzetes módra, ahogyan saját identitását értelmezte, legalábbis az elmúlt 50 év során;
- eltöröl minden szerepet (a központiról nem is beszélve), amelyet a Nyugat játszott Európa múltbeli felosztásának elgondolásában és fenntartásában, és ezáltal eleve kizár minden arra vonatkozó kérdést, hogy e felosztást talán nem is törölték el, hanem a bővítés keretei között valójában továbbél;
- elkódósítja a tömbökön belüli különbségeket; és ezáltal
- eleve kizárja, hogy a tömbök között bármiféle hasonlóságot fedezhessünk fel.

¹² „Shaping a New Europe: Political and Economic Implications of Enlargement” (Washington, DC és Chicago, IL).

Chirac és Fischer beszédeiben a felosztás ugyanabban a hidegháborús propagandára jellemző szóhasználatban jelenik meg, amely a kelet-európai, ill. nyugat-európai identitást mint két valódi antitézist létrehozta. Az EU-tagállamok és a jelentkezők történelmi örökségének ez a fajta jellemzése a jelen bővítési folyamat magyarázatának alapjául, ill. a jövőbeni, hierarchikusan strukturált EU víziójának megalkotására és igazolására szolgál. Chirac és Fischer egyaránt azzal a kérdésfeltevessel folytatja, hogy mit jelent Európa a bővítés távlatában, végső soron mintegy fenyegetésként jelenítve meg az EU bővítését. Hosszasan elidőznek az „egyesítés ötletének” eredetén és szerzőjének kilétén, hogy az EU-tervezet kivitelezésében Franciaország és Németország exkluzív szerepét, és ezáltal az egész Európa-elgondolás fölötti végső rendelkezési jogát bizonygassák. Ha – a múlt tapasztalataira alapozva – Franciaországnak és Németországnak bizonygatnia kell azt a jogát, hogy a kibővített EU-n belül „üttörő” csoportot alkosson, és továbbra is meg kell határoznia az Unió irányvonalát és fejlődését, akkor – ezek szerint – az újonnan csatlakozóktól azt kell elvárniuk, hogy a későn jövők periferiális szerepét játsszák.

Az EU-politikusok értékelése a tagországok és a jelentkezők egymáshoz viszonyított gazdasági és politikai fejlettségéről a bővítésről folyó politikai diskurzusban

Ahogy az országvéleményekben és országjelentésekben, a jelentkezők a beszédekben is az EU gazdasági és politikai fejlődése elemzéseinek tárgyaként jelennek meg. Verheugen pl. egy, az USA-ban elmondott beszédében („Shaping a New Europe...”) az aktuális jelentkezőket népességük, kommunista múltjuk, jelenlegi GDP-jük és inflációs rátájuk mutatóival jellemzi. A gazdasági fejlődés két utóbbi mutatója „az Unió és a tagjelöltek közötti hatalmas gazdasági szakadékot” hivatott demonstrálni (Verheugen, uo.). Ez a fajta értékelés az egyes jelentkezők egyéni gazdasági fejlettségét az Unió egy „átlagos” (nem konkrét, hanem idealizált) tagállamáéval hasonlítja össze. Mondanunk sem kell, hogy ez a jelenlegi EU-tagállamok közötti és azokon belüli gazdasági fejlődésbeli különbségek leplezését szolgálja. Eleve kizárja annak figyelembevételét is, hogy a jelentős és értékelhető társadalmi fejlődés többféle, és minőségileg eltérő módokon mehet végbe, ezzel pedig azt jelzi, hogy a társadalmi gyakorlat sokféleségének értékelését teljes mértékben elutasítja. Ez a diszkurzív stratégia azért szükséges, mert a jelentkezők gazdaságilag instabil és elmaradott országokkénti kezelése talán a leghatékonyabb eszköz arra, hogy a bővítési folyamat sajátos természetét, ill. az egyes jelentkezők felvételénél alkalmazott speciális intézkedéseket legitimálhassák. Ezt a megközelítést erősíti meg politikai fejlettségük hasonló értékelése is, amelyről az alábbiakban lesz szó.

Egyetlen magas rangú EU-politikus sem mulasztotta el az alkalmat, hogy beszédeiben kihangsúlyozza: az EU-hoz való csatlakozás kilátásai döntő szerepet játszanak a kelet-európai jelentkezők reformfolyamataiban. Ezzel arra akartak célozni, hogy a volt szocialista országoknak a demokratikus reformok megvalósításában motivációra és útmutatásra van szükségük. Ez tovább táplálja azt az általánosan elterjedt meggyőződést is, hogy a felvétel időpontját bizonytalanságban kell tartani, mert ennek pontos ismerete gátolhatja az érintett országokat a reformfolyamat

véghezvitelében. Verheugen pl. úgy állítja szembe a *virágzó* nyugat-Európát a *szegény* kelet-Európával, mintha utóbbi saját erejéből nem lenne képes fenntartani a gazdasági és politikai fejlődést (Verheugen: Enlargement...). Értésünkre adja, hogy az EU ígérete és felügyelete nélkül a jelentkezők nagy valószínűséggel „káoszba” és „szegénységbe” süllyednének. Nem kétséges, hogy a volt szocialista országok politikai és gazdasági intézményei mélyreható átalakuláson mennek keresztül, a „káosz” és a „szegénység” szavak használata azonban olyan súlyos, hogy élesen elhatárolja őket az EU tagállamaitól. Ez ismét kinyilatkoztatásszerű tagadása annak, hogy ezek az átalakulások hatékonyan, *sui generis* sikerre vihetők lennének.

A Nyugat szerepe a jelentkező országok reformfolyamataiban erős hangsúlyt kap Verheugen beszédében. Az alábbi idézetben nyomon követhetők fentebb tárgyalt kijelentései. Figyeljük meg: egyidejűleg állítja azt, hogy a jelentkezők máris – azaz nem EU-tagként – „stabil demokratikus rendszereket” hoztak létre, ill. azt, hogy ezek fenntartásához szükségük van az EU-tagságra!

Tökéletesen meg vagyok győződve arról, hogy az európai integráció kilátásai nélkül közép- és kelet-Európa országai nem lettek volna képesek ilyen gyorsan vagy ilyen sikeresen lebonyolítani az átalakítás folyamatát. A bővítési folyamatban érintett országoknak máris stabil demokratikus rendszerük van. Ez a nagyon rövid idő alatt elért teljesítmény ezen országok lakóinak érdeme, akiknek volt bátorságuk ahhoz, hogy lerázzák a bürokratikus vezetést és az államilag irányított gazdaságot, és nyitott társadalmat, modern demokráciát és valódi piacgazdaságot hozzanak létre. Az igazsághoz azonban az is hozzátartozik, hogy ezt részben azért tették, mert a várható EU-tagság a szolidaritás, egy biztos politikai és gazdasági révbe jutás reményével töltötte el őket (Verheugen: Enlargement...).

E kijelentés utolsó részéből csak úgy árad a leplezetlen önelégültség: az EU tehát nem kevesebb, mint „biztos politikai és gazdasági rév”. Az EU effajta jellemzése megint csak drasztikusan, mint két csoportot állítja szembe az EU-tagállamokat és a jelentkezőket. Ez ráadásul lehetővé teszi, hogy az EU-politikusok saját, az EU kialakításában sikeresen betöltött szerepüket bizonygathassák, és igazolhassák jogukat a kelet-Európa politikai és gazdasági fejlődésébe való beavatkozáshoz (vagy annak általuk végzett felügyeletéhez).

Európa felosztásának rekonstrukciója ezáltal oly módon zajlik, amely a „Kelet-Európa” és „Nyugat-Európa” fogalmak egymást kiegészítő természetét idézi. Joschka Fischer Verheugenhez csatlakozva leszögezi, hogy az EU kontrollja nélkül kelet-közép-Európa országai tovább támogatnák „a régi egyensúlyi rendszert, annak folytatódó nemzeti orientációjával, koalíciós kényszereivel, hagyományos, érdekek vezérelte politikájával és a nacionalista ideológiák és konfrontációk örökös veszélyével” (J. Fischer, 2000. máj. 12.). Azt bizonygatja, hogy nyugat-Európa sikeresen utasítja el az erőegyensúly elvét, amelyet az egyes államok hegemonikus ambíciói jellemeznek, tehát az integráció elveit betartva a nyugat-európai államok feltehetően túlléptek a „nemzeti orientáción, a koalíciós kényszereken és a hagyományos, érdekek vezérelte politikán” (uo.). Ez az új, modernebb orientáció Fischer szerint az államközösség gondolatát támasztja alá, mivel több (erős) nemzetállamnak törvényes joga van ahhoz, hogy vezető szerepet vállaljon az európai fejlődésben.

Míg az EU szervezeti felépítése – különösen a bővítés után – rendkívül előnyös lehet Németország és Franciaország számára abban az értelemben, hogy civilizációs küldetésüket bizonygathassák, az EU-ba most jelentkezők elutasítása potenciálisan az EU irányítévesztéséhez és felbomlásához vezethet, mivel „ezek a hagyományos konfliktusvonalak kelet-Európából ismét az EU-ba fognak áttevődni” (uo.). Ezzel kelet-Európát a „konfliktusok poharaként” határozza meg, amely – ha ellenőrzés nélkül marad – túlcordul, és elárasztja az EU-t. Ahogy Burgess rámutat, ez a kelet-Európa felbomlásának veszélyét és féken tartásának szükségességét hangzó retorika jól kifejeződött a két háború közötti években, és Európa megosztásának támogatását szolgálta (Burgess 1997: 53). A nyugati politikusok 2000-ben elmondott beszédeinek elemzése új bizonyítékokkal támasztja alá Burgessnek azt a megfigyelését, mely szerint „most, hogy a szovjet kontroll általi »féken tartás« megszűnt, a nyugati diskurzusban újból felbukkant az a szemlélet, miszerint egy újfajta szabályozásra van szükség” (Burgess 1997: 55).

A bővítés kilátásait kivétel nélkül minden beszéd Európa biztonságának és stabilitásának kérdésével összekapcsolva tárgyalja. Verheugen pl. nem tagadja, hogy a szovjet birodalom idején is létezett külső és belső stabilitás, de úgy véli, hogy ez illuzórikus és természeténél fogva rövid távú volt. Azt állítja, hogy a kibővített EU nem csupán politikailag képzelhető el, de *hosszú távú* is. Végezetül értésünkre adja, hogy Európa stabilitása döntően függ a bővítéstől. Következésképpen egy adott kelet-közép-európai ország vagy országsoport számára nem elegendő csupán megteremteni a demokráciát, a törvényhozás rendszerét, az emberi és kisebbségi jogokat ahhoz, hogy Európa egészének stabilitását és békéjét „garantálja”. E vívmányokat körül is kell bástyázni, „egységesítés” (vagyis a nyugat-európai tagországok közvetlen ellenőrzése) által biztosítani. Ez a szovjet birodalomra való hivatkozás nem csupán a volt szocialista országok antidemokratikus múltját emeli ki, de ami még fontosabb, ezeknek az országoknak a kifelé megnyilvánuló tehetetlenségét és belső (szervezeti) gyengeségét is.

Burgess arra is rámutat, hogy „annak a napjainkban gyakran emlegetett nézetnek, mely szerint a kelet-európaiak eleve hajlamosak a nem demokratikus kormányzásra, a kommunista tömb megszűnéséig nyoma sem volt” (Burgess 1997: 21). A magas rangú EU-politikusok beszédeiben olyan megnyugtató kijelentéseket találunk, melyek szerint a kelet-európaiak elkötelezték magukat a demokratikus értékek mellett, ezeket viszont ellensúlyozza az a határozott hangsúly, amit a Nyugat szerepére helyeznek ezen elkötelezettségek megvalósításában. Ahogy az Európai Bizottság elnöke fogalmazott: „Bővítési stratégiánk *biztosítja*, hogy ezek az [alapvető] értékek [mint az igazságosság; a meggyőződés és a véleménynyilvánítás szabadsága; a demokrácia és a törvényesség uralma; az emberi jogok tiszteletben tartása és a kisebbségek védelme] minden felvételre jelölt ország alkotmányában és intézményeiben már az EU-hoz való csatlakozás előtt benne foglaltassanak” (Prodi: „Catching the Tide of History”, kiemelés tőlem).

A jelölt országok jelenlegi és jövőbeni gazdasági fejlődésének értékelése sok célt szolgál, ezek közül egyik annak az alternatív lehetőségnek az eltörlése, hogy kelet-közép-Európa országai saját politikai és gazdasági tömböt alkossanak. A jelentkezők számára egyszerűen irracionális lenne egy, az EU-étől eltérő vagy azzal ellentétes pozíció elfoglalása. Ez arra utal, hogy a diskurzust uraló EU-politikusok

nem csupán azon igyekeznek, hogy megalkossák a jövő Európájának vízióját, de, ami a legfontosabb, ezt tartják az *egyetlen* víziónak is. A politikai akciók potenciálisan nagy számának leszűkítése az egyetlen helyes, „Európa jövője felé vezető út”-ra (hogy Prodi beszédének címére utaljak), vagyis a „mi utunk”-ra, ez – Bourdieu meghatározása szerint – a domináns politikai diskurzus egyik legfőbb funkciója (egyetértés elérése szimbolikus erőszak által). Ezenfelül az EU politikai diskurzusa az egyik birodalmi ellenőrző mechanizmus megfogalmazásának és legitimálásának színteréül is szolgál, amit Böröcz úgy határoz meg, hogy „a kormányzatiság exportja a modern államiság fegyelmező, szabványosító és ellenőrző mechanizmusainak bevezetése által” (l. a Bevezetőben).

A beszédekben felhozott egyik központi érv kétségtelenül az EU alapjainak explicit megerősítése, avagy annak leszögezése, hogy „Európa eszméje” az összes tagállam „tulajdona”. Ahogy egyes nyugati kommentátorok kifejtették, azok az alapvető értékek, amelyekkel a Nyugat általában, az EU-politikusok pedig konkrétan büszkélkednek (a haladásba és a tökéletesedésbe vetett hit, az államtól való függetlenség, a demokráciába vetett hit stb.), nyugat-Európában veszítettek lendületükből (Burgess 1997: 13; Gray 1995). Míg e szerzők kétségeiket fejezik ki azzal kapcsolatban, hogy ezek az értékek sikeresen exportálhatók *a világ többi részébe is*, ki kell hangsúlyoznunk, hogy az Európa felosztására való ismételt hivatkozás a bővítés kontextusában történik. Ez az EU-tisztségviselőknek alkalmat ad arra, hogy bizonygassák ezen értékek EU-n belüli univerzalitását és vitalitását is.

A jelentkezők értékelésének egy másik, kapcsolódó funkciója az EU és a jelentkezők viszonyának legitimálása, amelyben előbbi a „civilizáló erő” explicit szerepét vállalta magára. A bővítésről folyó politikai diskurzusban ezáltal az elért és várt gazdasági előnyök azzal az érveléssel fonódnak össze, mely szerint a kelet-európai jelentkezők „modernizációjában” nyújtandó segítség *morális kényszer* és történelmi szükségszerűség. Összegezve: azon igyekezetükben, hogy legitimálják a keleti terjeszkedést és annak kivitelezési módját (nevezetesen a felvételi procedúrát), ezek az EU-politikusok diszkurzív eszközöket alkalmaznak, hogy a jelentkezőkről egyfajta gazdasági és politikai elmaradottság képét alakítsák ki.

Európa új kulturális felosztása?

Ahogy Böröcz e szám „Bevezető”-jében kifejti, a gyarmatosításhoz a „fajokon” túl a kulturális/civilizációs inferiorizáción alapuló kognitív feltérképezés is hozzátartozik. A legfőbb EU-politikusok mostanában tett kijelentéseiből általam leszűrt harmadik diszkurzív stratégia célja az EU-tagállamok és a keleti jelentkezők közötti kulturális különbségek kihangsúlyozása. A jelentkezők közös – az EU-étől eltérő – identitásának kiagyaltása ezen országoknak az utóbbi 50 évben mutatott történelmi, politikai és gazdasági fejlődésének értékelése köré épül, de nem korlátozódik csupán erre. E beszédekben mindenütt jelen van a kultúra kérdése, a közös kultúráé vagy az eltérő (de milyen mértékben eltérő?) kultúráé. Ahogy Wolff rámutat, az Európán belüli kulturális hierarchia a „Kelet” és a „Nyugat” fogalmában szilárdult meg, amelyek a társadalmi valóság elnevezése és ezáltal klasszifikációja által alakultak ki (Bourdieu kifejezéseivel élve). Vajon e fogalmak még mindig explicit módon használatosak a politikai diskurzusban? Az EU-politikusok és a né-

1. táblázat. Geopolitikai megjelölések használata az EU-tiztségviselők beszédeiben

A szerző és a beszéd címe	Az azonosítás módja	A jelenlegi EU-tagállamok, mint csoport		A jelentkezők, mint csoport		
		„a Nyugat” (nagybetűvel)	„Nyugat-Európa”	„a kelet” (kisbetűvel)	„Kelet-Európa”	„Közép- és Kelet-Európa”
Fischer „From Confederacy...”		1	3	3	4 ¹³	–
Chirac „Our Europe...”		–	1 ¹⁴	–	1 ¹⁵	–
Verheugen „Enlargement is Irreversible...”		–	–	–	–	2
Verheugen „Shaping a New Europe”		–	–	1 ¹⁶	–	3
Prodi „2000–2005...”		–	–	–	1 ¹⁷	–
Prodi „Catching the Tide...”		–	–	–	–	1
Prodi „Enlargement”		–	–	–	–	1
Prodi „The Road”		–	–	–	–	1

met külügyminiszter nyolc beszédének általam végzett elemzése azt mutatja, hogy – Fischer beszédének kivételével – az olyan szavak, mint „a Nyugat” vagy „nyugati” nem Európa nyugati részének azonosítására használatosak (lásd a fenti, 1. táblázatot). Ugyanakkor „a Kelet”-re vagy „keleti”-ségre utaló kifejezések minden beszédben előfordulnak, bár nem gyakran. Az olyan egyéb megjelölések, mint pl. „Közép-” vagy „Dél-Európa”, igen következetesen kelet-Európával együtt jelennek meg, hogy a jelentkezőket azonosítsák, közép-Európa vagy kelet-közép-Európa fogalma pedig teljesen hiányzik a beszédekből.

E beszédek együttese azt az évszázados dilemmát veti fel, hogy hogyan lehetne megrajzolni az európai kontinens, ill. politikailag meghatározott divízióinak kétes határait. Bár „a Nyugat”, ill. „Nyugat-Európa” klasszifikációs kategóriák név szerint a legtöbb beszédben nincsenek jelen, a mögöttük meghúzódó „nyugati civilizáció” jelentése egyáltalán nem tűnt el. Éppen ellenkezőleg, a jelenlegi EU-tagországoknak pontosan a jelentkező országokhoz fűződő viszonyában teremtődik újjá explicit módon. Következésképpen a felosztás egymást kiegészítő jellege ural mindennemű választ arra a kérdésre, vajon a „Közép- és Kelet-Európa” kifejezés hordoz-e bármilyen jelentéstartalmi különbséget a „Kelet-Európa” kifejezés-

13 Egyikük a berlini fal keleti oldalára hivatkozik.

14 Utalás a nyugat-berliniekre.

15 Utalás a kelet-berliniekre.

16 Utalás Oroszországra és Ukrajnára.

17 Ez az osztályozás azért problematikus, mert Prodi a jelentkezőket egyszer „Dél- és Kelet-Európaként” említi, majd a volt Jugoszlávia államait háromszor „Délkelet-Európának” nevezi.

hez viszonyítva. Vagyis, hogy a kelet- és közép-Európa fogalom – amely talán az egyetlen politikailag korrekt formája a jelentkezőkre való hivatkozásnak – nem lehet az EU-tól keletre fekvő térség tisztán földrajzi jellemzője, miközben Európa másik felét felsőbbrendűnek tekintjük. Ez talán akkor lenne lehetséges, ha a beszédek egy új, nagyvonalúbb (vagyis a jelentkezőket is beszámító) kulturális víziót vetnének fel, amely az EU-t – „a felsőbbrendű társadalmi modellt” – a világ többi része mellé rendelné. Az „Európa” fogalmat ekkor átfogó értelemben használnánk, amely magában foglalná a jelentkezőket is, vagyis nem különböztetné meg őket a tagállamoktól. Mint az elemzéséből kitűnik majd, ez nem így van.

E kérdések vizsgálatára Romano Prodi „2000–2005: Shaping the New Europe” (2000–2005: Az új Európa megformálása) című beszédét választottam ki, amely az EU Parlamentben hangzott el 2000. február 15-én. Ebben egyáltalán nem fordul elő „a Nyugat”, ill. a „nyugati” szó. A jelentkező országokat négyszer említi meg. A beszédben elsősorban az EU-t mint „a legmagasabb rendű társadalmi modellt” ünnepli, amelyet az EU politikacsinálói „alkottak meg” és „vittek sikerre”. Minek ellenében jött létre e siker? Hogyan szólítja meg, értékeli és mutatja be a jelentkező országokat jövőbeni EU-tagságuk kilátásait illetően? Prodi kétszer említi meg explicit módon a bővítést, én pedig mindkét esetet megvizsgálom:

(1) „A bővítés kilátásai a közvéleményt a remény és a félelem között osztják meg – a stabilitás és a haladás reménye, ill. a között a félelem között, hogy egy identitás és határok nélküli Európa jön létre.”

Ez a mondat a jelentkezőket mint egységes csoportot értékeli, amely veszélybe sodorhatja a jelenlegi EU által napjainkban értelmezett „európai identitást”. Azt mondja ki, hogy *Európa* határai elveszíthetik határozott jellegüket. Ezzel arra céloz, hogy bár ma *nincsenek* kétségek, a kontinens keleti határának mégis kétséges és potenciálisan fenyegető jellege van. Hogy e kijelentések miért és hogyan válnak érdekessé, világossá válik, ha figyelembe vesszük, hogy Prodi ugyanebben a beszédében a bővítés késztermékét „a kibővített Európa”-ként nevezi meg. Az, hogy ezt kétszer is megteszi, jelentős mértékben csökkenti e kifejezés véletlenszerűségét. Prodi konkrétan azt állítja, hogy: „A kibővített Európának kétségtelenül erős intézményekre lesz szüksége”, majd később: „Vezető szerepet fogunk játszani abban a vitában, amely arról szól, hogyan kell kormányozni a kibővített Európát...”. Ahogy Böröcz rámutat, „ez a gyakorlat, amely az EU-t Európa színekdochikus behelyettesítéseként használja”, igen elterjedt az EU sok társadalmi szereplőjének körében (Böröcz 2000: 852). Prodi beszédében azonban ez a behelyettesítés csupán egyik megnyilvánulása a „kelet”-európai jelentkezők *európaiságának* tagadására irányuló kísérletnek. A „kibővített Európa” kifejezés ennek egyértelmű példája. A többi példa nem ennyire nyilvánvaló. Nézzük meg a bővítésre vonatkozó második explicit utalást!

(2) „A bővítés lényeges, ha célunk a béke, a stabilitás és a közös értékek kiterjesztése az egész kontinensre.”

A kontinensre való utalás önmagában első pillantásra még nem zárja ki kelet-Európát *Európából*. Amikor azonban valamin két fél osztozik (abban az értelemben, hogy az mindkettőjük számára közös), akkor nincs értelme annak a kijelentésnek, mely szerint az egyik fél ezt a közösnek feltételezett „értéket” ki akarja *terjeszteni*

a másik félre is. Legfeljebb akkor, ha a másik fél nem rendelkezik *vele*. Nyilvánvaló, hogy a magas rangú politikusok között teljes az egyetértés a tekintetben, hogy kelet-Európában nincs stabilitás és béke (lásd a fenti példákat). Prodi ezzel a kijelentéssel azt mutatja, hogy utóbbi nem rendelkezik azokkal a „közös értékekkel”, amelyekkel az EU-tagállamoknak kell *ellátnia*. Honnan származnak ezek az értékek? Prodi válasza: „Mi, európaiak egy mélyen a vallásban és a polgári értékekben gyökerező civilizáció örökösei vagyunk.” Mivel a bővítés az EU „civilizációs” missziója (vagy misszióinak egyike), és az EU entitását máris Európa fogalmával helyettesítik be, így Prodi fenti kijelentése valószínűleg kizárja kelet-közép-Európa polgárait a lát-szólag átfogó „mi, európaiak” fogalomból.

Megemlíthetjük Jacques Chirac (fentebb elemzett) beszédét is, amelyben De Gaulle tábornokot idézi, aki a Német Szövetségi Köztársaságban tett látogatása alkalmával kijelentette, hogy a jövő eszméje, a kibővített Unió „az emberi fejlődés hatalmas feladata, amelyet a világnak el kell végeznie, és amelyben az európai értékek, **elsősorban a mieink** egyesítése játszhatja, és kell is, hogy játssza a legfőbb szerepet” (idézet Chiracnál, kiemelés tőlem). A jelenlegi francia elnök ezután megemlíti, hogy a tábornok beszéde óta ugyan negyven év telt el, és „[ez] nagyrészt megvalósult, de az ambíció megmarad” (uo.).

Prodi „2000–2005: Shaping the New Europe” című beszédében ugyanerről az ambícióról beszél, amikor kijelenti: „Európának ki kell vetítenie saját társadalmi modelljét a tágabb világra.” Ezt a kijelentést úgy értelmezhetjük, hogy az elválasztó vonal az (jövőbeni) EU és a világ többi része között húzódik. Ugyanebben a bekezdésben azonban e kijelentését mint konkrétan kelet-Európára értendőt minősíti: „Nem az imperializmus akarja terjeszteni ezeket az elveket [a demokráciáét, a szabadságét és a szolidaritását], és megosztani a mi társadalmunk modelljét dél- és kelet-Európa népeivel, akik békére, igazságra és szabadságra törekkeznek.” Ebből az következik, hogy „dél- és kelet-Európa népei” a „világ többi részéhez” tartoznak. Jelenlegi határainak kiterjesztése által tud az EU-nak nevezett „civilizáció” „gazdagodni a más kultúrák iránti nyitottságán keresztül”. Az EU közösségének fentebb említett „félelmei” most kezdenek értelmet nyerni: a közösség készül saját „civilizációjába” *foglalni* „a más kultúrájú népeket”. Összegezve: Európának az a *di-víziója*, amely Prodi beszédéből kitűnik, mintha nominálisan újjáformálná a régi verziót azáltal, hogy az EU kisajátítja magának Európa fogalmát annak teljességében, és a jelentkezőkre a kiváltságos másság státusát osztja.

Mint az országvélemények és országjelentések, e beszédek is hozzájárulnak „Kelet-Európa” homogenizált, leegyszerűsített és alacsonyabb rendű képének kialakításához, amelyet az EU önmagáról hirdetett homogenizált és leegyszerűsített felsőbbrendűsége, a „Nyugat-Európát” behelyettesítő fogalom ellenében hoztak létre. Ráadásul a jelentkező országok mostani értékelésének nem előfeltétele, hogy az alapító tagállamok maguk is átéssenek (vagy hogy átestek volna) bármilyen értékelési procedúrán. Ennek következtében a jelentkezők értékelése az EU-tagállamok egy idealizált, önmagukról hirdetett képéhez hasonlítva történik (lásd Kovács és Kabachnik, e számban). Ez az egyik oka annak, hogy a jelentkezők „egyéni” értékelése nem akadályozta meg, sőt inkább elősegítette, hogy az EU (re)konstruálja azt az egész régióról alkotott leegyszerűsítő nézetet, mely szerint az gazdaságilag és politikailag instabil, a Nyugattól függ, és végső soron alacsonyabb rendű.

Végkövetkeztetések

A négy kiemelkedő EU-tisztviselő 2000-ben elmondott beszédeinek elemzéséből kitűnt: három alapvető diszkurzív stratégiát alkalmaznak, hogy a bővítési tervet előbbre vigyék és legitimálják, és ezzel egyidejűleg a jelenlegi EU-tagállamok dominanciáját a jövőbeni (kibővített) politikai entitáson belül is megőrizték. Az egyik stratégia meghúzza azt az ismerős elválasztó vonalat, amely Európát a hidegháborús korszak antitetikus elmeszüleményeinek megfelelően két részre osztja. Egy másik stratégia a jelentkező országok jelenlegi gazdasági és politikai fejlődését szelektíven igyekszik értékelni, viszonyítva azt egy „átlagos” EU-tagállaméhoz. Ez arra szolgál, hogy a jelentkező országokat gazdaságilag és politikailag instabil, és így módon a jelenlegi EU-hoz viszonyítva alacsonyabb rendű csoportként állítsa be. Ez a két diszkurzív stratégia a kulturális/civilizációs különbség hirdetésének alapjait teremti meg. A bővítés azon megfogalmazása pedig, mely szerint ez az EU civilizációs missziója a jelentkezők érdekében, a harmadik diszkurzív stratégia, amely a jelentkezők kulturálisan alacsonyabb rendűnek bélyegzéséhez vezet. Összegezve: a domináns politikai diskurzusban e három diszkurzív megoldás összeadódva Európa régi szimbolikus felosztását rekonstruálja a jövőbeni bővítés keretei között.

Az, hogy a magas rangú EU-politikusok e diszkurzív stratégiákat alkalmazzák, arra utal, hogy ők explicit módon követik az EU általános hatalmi törekvéseit. Azáltal, hogy biztosítják az EU erős kontrollját kelet-Európa fölött, Európa több évszázados megosztását objektiválják. Ez a megközelítés bizonyos mértékben inkább megerősítheti, mint csökkentheti az EU választói körén belül a bővítés és a jelentkezők iránt táplált negatív érzelmeket. A szimbolikus hatalomról alkotott Bourdieu-féle elmélet fényében azonban az EU-tisztviselők a szociális világról alkotott közös elképzelések alapján tudják hatékonyan igazolni és legitimálni az EU kelet-Európa fölötti gazdasági és politikai kontrollját, és végül a lakosság egyetértését elnyerve valósítani meg a bővítést. Az a szemlélet, mely szerint az EU keleti bővítése reaktualizálja és morálisan alátámasztja Európa felosztását egy felsőbbrendű, „civilizáló” félre, ill. egy alsóbbrendűre, amelyet az irányított modernizáció és a felügyelet eszközei által civilizálni és kontrollálni kell, a foucault-i értelemben vett kolonializmus esszenciája.

Boross Anna fordítása

Hivatkozott irodalom

- Böröcz, József (2000): The Fox and the Raven: The European Union and Hungary Renegotiate the Margins of Europe. In *Comparative Studies in Society and History*, 42(4): 847–875 (okt.). (Korábbi változata magyarul: Térkép e táj. Az EU–magyar párbeszéd. *Kritika*, 4: 2–9.)
- Böröcz, József (2001): Döntés és indoklása – avagy miként szívárogt a szubsztancia a formális jogba az Európai Unió keleti bővítése kapcsán. In *Replika*, 43–44: 193–220.

- Bourdieu, Pierre (1990): *The Logic of Practice*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Bourdieu, Pierre (1999): *Language and Symbolic Power*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Burgess, Adam (1997): *Divided Europe: the New Domination of the East*. Chicago, IL: Pluto Press.
- Chirac, M. Jacques: *Our Europe*. (Beszéd: Berlin, Bundestag, 2000. június 27.) <<http://www.presidence-europe.fr/pfue/static/acces5.htm>> (2001, február).
- Chouliaraki, Lilie és Norman Fairclough (1999): *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Cooper, Frederick és Ann Laura Stoler (1997): Between Metropole and Colony: Rethinking a Research Agenda. In *Tensions of Empire: Colonial Cultures in a Bourgeois World*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Fischer, Joschka: *From Confederacy to Federation: Thoughts on the Finality of European Integration*. (Beszéd: Berlin, Humboldt Egyetem, 2000. május 12.)
- Gray, John (1995): *Enlightenment's Wake: Politics and Culture at the Close of the Modern Age*. NY: Routledge.
- Pagden, Anthony (1995): *Lords of All the World. Ideologies of Empire in Spain, Britain and France c. 1500–c. 1800*. New Haven & London: Yale University Press.
- Prodi, Romano: 2000–2005: *Shaping the New Europe*. (Beszéd: Strasbourg, Európa Parlament, 2000. február 15.)
- Prodi, Romano: *Catching the Tide of History: Enlargement and the Future of the Union*. Paul-Henry Spaak Foundation. Brüsszel, 2000. október 11.
- Prodi, Romano: *Enlargement*. (Beszéd: Brüsszel, Európa Parlament, 2000. november 8.) <http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh?p_action.gettxt=gt&doc=SPEECH/00/423½0½RAPID&lg=EN>.
- Prodi, Romano: *The Road to Europe's Future*. (Beszéd: Brüsszel, DGB (Német Szakszervezetek Szövetsége) Szövetségi Elnökség ülése, 2000. november 7.) <http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh?p_action.gettxt=gt&doc=SPEECH/00/416|0|RAPID&lg=EN>.
- Prodi, Romano: *Europe's Renaissance*. (Beszéd: Frankfurt am Main, European Banking Congress 2000, I. Ülésszak: „Europe Balanced?” 2000. november 17.)
- Quijano, Aníbal (2000): Coloniality of Power and Eurocentrism in Latin America. In *International Sociology*, 15(2): 215–232.
- Scott, David (1999): *Refashioning Futures: Criticism after Postcoloniality*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Verheugen, Günter: *Shaping a New Europe: Political and Economic Implications of Enlargement*. Washington, DC és Chicago, IL, 2000. április 4–6.
- Verheugen, Günter: *Enlargement is Irreversible*. Vita a bővítésről az Európa Parlamentben. Strasbourg, 2000. október 3. <http://europa.eu.int/rapid/start/cgi/guesten.ksh?p_action.gettxt=gt&doc=SPEECH/00/351|0|RAPID&lg=EN>.
- Wolff, Larry (1994): *Inventing Eastern Europe. The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Wolff, Larry (1995): Voltaire's Public and the Idea of Eastern Europe: Toward a Literary Sociology of Continental Division. In *Slavic Review*, 54(4) (tél.): 932–942.